

Міфологія вища та нижча — у сучасному релігієзнавстві, етнології та міфологічних студіях — усталений поділ міфологічних систем на два рівні: міфи про богів, напівбогів і героїв, тобто істот, наділених сакральним статусом (вища міфологія) та міфи про численних духів природи, локальних демонічних істот, що інтегровані в повсякденний життєвий простір людини (нижча міфологія, народна демонологія).

Загальна характеристика

Такий поділ розуміють як переважно умоглядний та аналітичний. Він дозволяє систематизувати строкатий масив міфологічних *персонажів* та уявлень, виявити їхнє походження, функції та місце в релігійно-культурному житті суспільства.

Фундаментальні відмінності між двома рівнями *міфології* — їхня просторово-часова локалізація та міра віддаленості від людини. Вища міфологія охоплює *космогонію* (опис виникнення світу) та *космографію* (опис устрою всесвіту). Це оповіді про події, що сталися споконвіку («на початку часів»), про те, як постала земля, сформувався нинішній вигляд неба, була створена перша людина (антропогонія) та виникли окремі роди й племена (етногонія). Персонажі вищої міфології наділені божественним статусом, їх сприймають як істот, далеких від людини (що перегукується з концепцією «бога, що віддалився» М. Еліаде). Їхня сфера — небесний світ або священна гора, що є центром світу та місцем перебування верховних божеств.

Натомість основу нижчої міфології становлять уявлення про різноманітних духів — господарів місцевостей, духів померлих, хатніх духів, *демонів* хвороби тощо та про потойбічний світ назагал, із яким людина начебто стикається щодень і безпосередньо. Нижчі міфологічні істоти населяють землю, житло, водойми, ліси та поля, вони є сусідами людини та активно втручаються в її повсякденне *буття*.

Така *дихотомія* оприявлена в різних культурних традиціях: від *античності*, де верховним богам *Олімпу* (Зевсу, Гері, Аполлону) протистояли численні *німфи*, *сатири*, *кентаври*, до слов'янського *язичництва*, де вищий *пантеон* (*Перун*,

Хорс, Дажбог, Стрибог, Смаргел, Мокош) співіснував з густонаселеним світом нижчої демонології — *домовиками, лісовиками, водянниками, мавками* тощо.

У сучасній *фольклористиці* та *культурній антропології* термін «нижча міфологія» щочастіше поступається місцем методологічно точнішому поняттю «народна демонологія». Звертають увагу на те, що означення «нижча» несе відбиток кабінетних студій 19 ст., є оцінним, містить ієрархічну *конотацію*, яка геть не завжди збігається з реальною *картиною світу* носіїв традиції. Крім того, межі між виділеними рівнями не є статичними: у процесі т. з. *деградації сакрального* персонажі вищої міфології могли втратити загальнозначимий культ, зменшити свій «ранг» до рівня локальних духів-покровителів (що також підкреслює умовність такої дихотомії).

Окрім просторово-часової дистанції, вищу та нижчу міфологію розрізняють за характером *міфотворчості* та мірою упорядкованості. Для вищої міфології характерне свідоме, цілеспрямоване міфотворення: *жерці*, якщо й не створюють нових *міфів*, то систематизують міфологічну спадщину для потреб офіційної релігії та *легітимації* влади. *Сюжети*, теми та образи вищої міфології є стрункішими, більш уніфікованими та чіткіше окресленими. Натомість нижча міфологія розвивається стихійно, тут переважають локальні варіації та синкретичні утворення. Саме ця стихійність та тісний зв'язок із побутовою *магією* забезпечили нижчій міфології значну живучість.

Академічна полеміка

Концепція формування двох рівнів міфології, генетичний та функціональний зв'язок між ними є предметом тривалих наукових дискусій. Питання про те, якою мірою нижча міфологія (сфера народної магії, звичаїв та вірувань) є похідною від вищої міфології, а якою — навпаки, утворює її первинну основу, не має однозначного розв'язання. У науковому дискурсі сформувалися різні методологічні підходи. Так, представники *міфологічної школи* [напр., В. Маннгардт (1831–1880; Німеччина)] обстоювали ідею походження вищих божеств із нижчих духів рослинності та врожаю; Дж. *Фрейзер* розглядав магію та вірування як архаїчнішу стадію, що передують розвиненій релігії та міфології.

Найімовірніше, йдеться про складний діалектичний процес взаємного впливу та трансформації, де елементи нижчої міфології могли як передувати формуванню *пантеону*, так і зазнавати вторинної *сакралізації* під впливом офіційних культів.

Особливості нижчої міфології (демонології)

Нижча міфологія охоплює надзвичайно строкатий сонм істот, що їх дослідники класифікують за різними ознаками — локусом перебування, функціями, зовнішністю, ставленням до людини. До неї належать духи природи — лісові, гірські, річкові, морські та ін., а також духи, пов'язані із землеробством, родючістю землі та рослинністю.

У слов'янській традиції серед персонажів нижчої міфології розрізняють кілька основних груп:

*хатні духи (домовик, дворовик, хлівник);

*духи природних локусів (лісовик, водяник, болотяник, польовик, русалка);

*духи, пов'язані з людською долею та небезпеками (Доля, Недоля, Лихо, Злощастя);

*особливу групу становлять демонологізовані образи, пов'язані з календарними святами.

На відміну від богів вищої міфології, які зазвичай мають індивідуальні риси, імена та чітко окреслені функції, духи нижчої міфології часто постають як аморфні, зооморфні або навіть невидимі істоти, позбавлені власних імен і виразної *індивідуальності*. Вони означені переважно групами, їхні образи нечіткі та варіативні, залежно від локальної традиції.

В історії релігії

Зміна релігійної *парадигми* у різний спосіб впливає на рівні міфологічного комплексу. Коли давні політеїстичні вірування заміщує *монотеїзм* (юдаїзм, християнство, іслам), вища міфологія, зазвичай, цілком втрачає свій сакральний статус та офіційне визнання. Її персонажі або відкинуті, або оголошені демонами, або витіснені у сферу суто естетичного чи літературного інтересу. Нижча міфологія, навпаки, виявляє значно вищу стійкість: вона не

лише зберігається в народних *повір'ях*, *фольклорі*, побутовій магії та *забобонах*, а й успішно адаптується до нових релігійних умов.

Так, у період становлення *християнства* вірування в нижчих духів продовжували існувати, тоді як поклоніння вищим богам, уявлення про яких досить швидко зникали з народної свідомості, поступилося місцем вірі в Єдиного Бога. Це явище, відоме як «*двовір'я*», призвело до багатовікового співіснування християнства та дохристиянських вірувань. Уявлення про деяких міфологічних істот трансформувалися або забувалися зовсім, натомість з'являлися нові, часом відомі лише в межах вузьких локальних традицій. У християнську добу в народній культурі вищі *божества* часто заміщувалися *святими* — покровителями родючості, ремесел (так, *Велес* поступився місцем *святому Власію*, образ *Мокоші* частково поєднався з образом *святої Параскеви*). Представники нижчої міфології (домовики, лісовики, водяники, русалки) були переосмислені як «*нечиста сила*», «*бісівське начало*», що протистоїть Богу, хоча в повсякденному контакті з людиною вони геть не завжди взаємодіяли як однозначно негативні істоти.

Значення

Дихотомія вищої та нижчої міфології натеper є загальноприйнятою. Це не лише важливий методологічний інструмент аналізу архаїчних вірувань, але й ключ до розуміння динаміки культурної *пам'яті*, трансформації сакрального на *профанне* та механізмів відтворення міфологічних уявлень у сучасному світі.

Література

Lincoln B. *Theorizing Myth: Narrative, Ideology, and Scholarship*. Chicago : The University of Chicago Press, 2000. 313 p.

Csapo E. *Theories of Mythology*. Malden : Blackwell Publishing, 2005. 356 p.

Demons, Spirits, Witches / Ed. by G. Klaniczay, É. Pócs : in 3 vol. Budapest; New York : Central European University Press, 2006. Vol. 2: *Christian Demonology and Popular Mythology*. 292 p.

Holzapfel O. *Lexikon der abendländischen Mythologie*. Erfstadt : Hohe, 2007. 461 p.

Дарморіз О. *Міфологія*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2010. 248 с.

Bellinger G. J. *Knauer's Lexikon der Mythologie. Über 3000 Stichwörter zu den Mythen aller Völker*. Munchen : Knauer, 2012. 570 p.

Гейштор А. *Слов'янська міфологія* / Пер. з пол. С. Гіріка. Київ : Кліо, 2014. 416 с.

Галайчук В. *Українська міфологія*. Харків : «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 288 с.

Konaris M. D. *The Greek Gods in Modern Scholarship*. Oxford : Oxford University Press, 2016. 374 p.

Кононенко О. А. *Українська міфологія. Духи, персони, обряди*. Харків : Фоліо, 2024. 412 с.